ڊاڪٽر الطاف جوکيو

مصدر جي آخر کان اڳئين حرف جي اعراب جو ترجيحي معاملو

A study of preferential form of the second last diacritical mark in infinitive

Abstract:

The issues related to Preferential Form of Words were under consideration from 1888 to 1999 at Government level on top priority basis in Sindhi language. A heated debate over it also had been in 2008 by Sindhi Language Authority that drained out a big amount in investment without any result, so many problems remained unsolved.

There has always been the problem of diacritical mark on second last letter in infinitive due to dialectical differences in Sindhi Language, for instance: چَڪَڻُ/ چَڪِڻُ _اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ. *Though various usages are prevalent in language which are correct in themselves in their forms, yet we have to set the standard forms according to the grammatical rules and regulations.*

This issue has been highly noticed in 'Jamia Sindhi Lughaat', which are only cut and pasted in 'Mufasil Sindhi Lughat' to its fifth edition without any progress. These forms of infinitives are used with diacritical mark of 'Zair' rather than 'Zabar' in 'Sahiti Languge region/ Wicholo Dialect (Standard Dialect), Such as: 'اَڏِڻُ_ ڪَسِڻُ_ وِسارِڻُ_ اُپارِڻُ'.

As per rule of Sindhi language, the command/ imperative words end on Short vowels/ Diacritical marks 'Paish' and 'Zair'.

So, if infinitive consists of diacritical mark of 'Zabar' on second last letter, the command words will be with 'Paish', if the infinitive consists of 'Zair' on second last letter, the command words will be with the same 'Zair' again. For example:

- *Zabar is changed into Pesh:* لِکَڻُ_ لِکُ
- *Zair remains unchanged:* ڪَسِڻُ_ ڪَسِ

According to the grammatical structure, the command words of 'اَڏَڻُ_ چَڪَڻُ_ ڪَسَڻُ_ وِسارَڻُ_ اُپارَڻُ', *will be as:* 'اَڏُ_ چَڪُ_ ڪَسُ_ وِسارُ_ اُپارُ'. *This study*

aims at clarifying the unsuitability of those command words from the above-mentioned infinitives which are sub-standardly used. The appropriate forms of command words from these infinitives will be as: ’اُپارِ- اَڏِ- چَڪِ- ڪَسِ- وِسارِ‘*. Thus, accommodating the grammatical rules and regulations, we should prefer the form of infinitive words as:* اُپارِڻُ- اَڏِڻُ- چَڪِڻُ- ڪَسِڻُ- وِسارِڻُ

- **اپياس جو ٽلهه:** سنڌي ٻوليءَ جي لهجن نسبت، مصدرَ جي آخر کان اڳئين/ ماقبل آخر (second last) حرف جي اعراب جو معاملو سامهون آيو آهي، جيئن: اُپارَڻُ/ اُپارِڻُ (بيهارڻ- همٿائڻ)- اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ (ٺاهڻ- تعمير ڪرڻ)- چَڪَڻُ/ چَڪِڻُ (ذائقو وٺڻ)- ڪَسَڻُ/ ڪَسِڻُ (ڦُرڻ- ڇنڻ)- وِسارَڻُ/ وِسارِڻُ (ڀُلائڻ- دل تان لاهڻ) وغيره. حالانڪ انهن ٻنهي صورتن مان ڪنهن بہ صورت کي غلط قرار نہ ڏئي سگهبو آهي؛ البت، ٻوليءَ جي ڪنهن معيار پٽاندر ڏسڻ بعد ڪنهن هڪ صورت کي ترجيح ڏبي آهي.

آخر کان اڳئين حرف جي اعراب واري اختلاف نسبت، مصدرون: ’ اُپارَڻُ- اَڏَڻُ- چَڪَڻُ- ڪَسَڻُ- وِسارَڻُ‘ وغيره ’جامع سنڌي لغات‘ (بلوچ، 1960 کان 1988) مان نوٽ ڪيون ويون آهن، جيڪي ’مفصل سنڌي لغت‘ جي پنجين جلد (سنڌي لئنگئيج اٿارٽي: 2019) تائين ساڳيون ئي صورتون نقل ڪري رکيل آهن. لفظن جون اهي ئي صورتون، سنڌ جي ساهتي پرڳڻي/ وچولي لهجي ۾ ’زبر‘ بجاءِ ’زير‘ سان ڪم آنديون وينديون آهن، جيئن: ’ اُپارِڻُ- اَڏِڻُ- چَڪِڻُ- ڪَسِڻُ- وِسارِڻُ‘ وغيره.

اهي ترجيحي صورتن جا معاملا سرڪاري طور 1888ع کان 1999ع تائين هلندا رهيا. 2008ع ۾ پڻ ان سلسلي ۾ مذاڪرو ٿيو، پر سرڪاري خرچ سواءِ، ڪابہ ترجيحي صورت مقرر يا متعين ٿي ڪونہ سگهي. 2015ع ۾، ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي جي نگرانيءَ هيٺ، راقم کي، صورتخطيءَ جي ترجيحي صورتن واري معاملي تي ڪم ڪرڻ سبب پي.ايچ.ڊي جي ڊگري مِلي.

هي اعراب جو معاملو بہ ’ترجيحي صورت‘ جي دائري ۾ اچي پيو. ان موجب غلط يا درست واري ٽُري ڪونہ ڪڍبي آهي، البت، مختصر اپياس بعد، مختلف صورتن مان ڪا هڪ صورت متعين ڪبي آهي. ظاهر آهي تہ صورت مقرر ڪرڻ سان هڪ معيار پڻ ٺهي بيهندو آهي.

اعراب جي ان معاملي کي ٻن رخن سان جاچي سگهجي ٿو: معياري لهجو ۽

معياري صورت! ان نسبت هن اڀياس کي هيٺين سوالن تي محيط رکجي ٿو:

- **اڀياس جا سوال:**
  - سنڌي ٻوليءَ جي لهجن مان ڪهڙو لهجو معياري آهي؟
  - مصدر جي آخر کان اڳئين حرف جي اعراب جو لسانياتي بنياد ڪهڙو هجڻ گهرجي؟
  - مصدر جي آخر کان اڳئين حرف جي اعراب ، ڪهڙي لهجي نسبت ترجيح ڏيڻ گهرجي؟
- **اڀياس جو عمل**
- **معياري لهجي جو تاريخي ۽ وياڪرڻي معيار**

لهجن نسبت سنڌي ٻوليءَ جا پنج اهم لهجا (dialects) آهن: اترادي، وچولو، لاڙي، ڪڇي ۽ لاسي. انهن لهجن ۾ 'ساهتي پرڳڻي' جو لهجو 'معياري' ليکجي ٿو، جنهن کي 'وچولو لهجو' پڻ ڪوٺيو ويندو آهي. 'وچولي' جي دائري ۾ اختلاف ان حوالي سان ٻه رهيو آهي ته ان ۾ 'حيدرآباد' کي زوريءَ ڳڻيو ويندو آهي. البت، 'ساهتي پرڳڻي' کي 'وچولي' ۾ هجڻ تي اختلاف نه رهيو آهي، پر پوءِ ٻه ويچھڙ ۾ ڊاڪٽر غفور ميمڻ، 'ساهتي پرڳڻي' کان اڻ واقف هجڻ سبب 'لهجن جي حدبنديءَ' بابت بغير تحقيق جي هن ريت لکي ڇڏيو:

> "سنڌ جي لساني جاگرافيءَ جا ٻه اهم حصا آهن: 1. لاڙ، 2. اتر، باقي ٿر، وچولو ۽ ڪوهستان انهن ئي ٻنهي حصن سان لاڳاپيل آهن ... لاڙ جو خطو ٽنڊي محمد خان کان شروع ٿي ٺٽي تائين، بدين کان ڪاري ڇاڻ تائين دنگ ڪري ٿو ... ٽنڊي محمد خان کان پوءِ وچولي جون حدون شروع ٿين ٿيون، حيدرآباد، مٽياري، هالا، ميرپورخاص ۽ سانگھڙ تائين وچولي جون حدون آهن ... دادو کان جيڪب آباد، ٺل تائين ۽ هيڏانهن وري موري کان سکر تائين اتر جون حدون آهن، لسانيات جا ماهر سؤ سيڪڙو حدبنديءَ تي اتفاق نٿا ڪن. حدبنديءَ بابت هر ڪنهن جو پنهنجو خيال آهي." (غفور، 2011: 174_ 179)

حالانڪ ڏکڻ کان ساهتي پرڳڻي جي شروعات ئي تعلقي موري کان ٿئي ٿي. جڏهن لسانيات جا ماهر سؤ سيڪڙو حدبنديءَ تي اتفاق نٿا ڪن ته پوءِ ان صورت ۾ ڪا تاريخي يا علمي انداز ۾ ڳالھ ڪبي آهي، ائين خود ساخته حدبندي نه بيهاربي آهي!

حيدرآباد ۽ آسپاس کي وچولي ۾ شمار ڪرڻ بابت پيرومل هيئن اظهار ڪيو آهي ته:

"حيدرآباد ۽ پسگردائيءَ جي ٻولي ٺيٺ ۽ ڪري ٻولي ليکجي ٿي. ان جو سبب 1853ع ۾ تعليم کاتي وارن درسي ڪتابن جوڙائڻ جو ڪم حيدرآباد جي معزز هندن ۽ مسلمانن تي رکيو ۽ هنن اها ئي ٻولي ڪم آندي، ائين حيدرآباد وارن جي ٻوليءَ کي شرف مليو، پر انهيءَ تي ڪو ڊار نالو رکيل ڪونهي، تنهنڪري وچولي جي دفعي ۾ ليکجي ٿي."

(پيرومل، 1956: 93_ 94)

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ حقيقت پسند ماڻهو هو، جنهن 'حيدرآباد' کي 'وچولي' ۾ شامل نه سمجهيو، هو صاحب لکي ٿو:

"جيتوڻيڪ سنڌ جي 'وچولي واري ٻوليءَ' کي معياري تسليم ڪري ان کي ڪتابن ۾ آڻڻ ۽ لکڻ تي رسمي طور اتفاق ڪيو ويو، پر عملي طور گهڻي حد تائين حيدرآباد واري شهري ٻولي درسي ڪتابن توڙي سرڪاري دفتر جي ڪاروبار ۾ استعمال ٿيڻ لڳي. صورتخطيءَ جي مسلسل سڌاري واڌاري ڏانهن گهٽ توجهه سببان ڪافي اوڻايون پيدا ٿيون... باوجود انهيءَ جي، جو سنڌي صورتخطي ڪنهن حد تائين معياري ٿي، مگر ان جي مختلف مسئلن کي سمجهڻ ۽ سنوارڻ جي ضرورت پوري نه ٿي." (بلوچ، 1992: 15_ 16)

سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي نسبت، ساهتي پرڳڻي يا وچولي بابت جن به عالمن جو مثبت رايو رهيو آهي، تن ۾ ڪاڪو پيرومل، ڊاڪٽر بلوچ، پروفيسر علي نواز جتوئي، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر غلام حيدر سنڌي ٻرڙو، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر حامد علي خانائي، ڊاڪٽر عطا محمد حامي، ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو، نصير اعجاز ۽ مقصود گل وغيره شامل آهن.

(جوکيو، 2013: 26_ 38)

معياري لهجي وارو معاملو به ڪنهن جو ذاتي نه آهي، بلڪ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙن جو آهي، ان لاءِ اها ڳالهه تسليم ڪرڻي پوندي ته 'ساهتي پرڳڻي' جو لهجو، سنڌي ٻوليءَ جو معياري لهجو آهي.

- **لفظن جي آخري ۽ ان کان اڳئين حرف جي چوٽي سُر جو معيار:** سنڌي ٻوليءَ جي

معياري ٻوليءَ نسبت اها ڳالهه مُسلّم آهي تہ واحد- جمع، مؤنث- مذڪر، حرف اضافت، اسم جي حالت فاعلي/ مفعولي، حرف جر وغيره جو دارومدار آخري چوٿين سُر تي ٻہ هوندو آهي. جنهن صورت ۾ آخري وينجن ساڪن رهندو تہ انهن جو دارومدار وري ماقبل آخري سُر تي هوندو آهي.

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي واري تحقيق 'ٻوليءَ ۾ ڦير گهير/ تبديليءَ جي اڀياس لاءِ لسانياتي ڦڙتن جي چونڊ' ان حوالي سان قابل ذڪر آهي. جنهن ۾ ڄاڻايو اٿس تہ:

> "سرَ ڪيرائڻ يا نہ اچارڻ واري عادت لاسيءَ ۾ ايتري عام نہ آهي جيتري ڪڇي يا لاڙيءَ ۾، جن ۾ آخري يا لفظ جي پڇاڙيءَ واري سر کي ڪيرائڻ جي مضبوط روايت/ رسم (Trend) آهي." (ٻگهيو، 1998: 81)

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيي پنهنجي تحقيق لاءِ جيڪا حد متعيّن ڪئي آهي، سا هالا پراڻا کان حيدرآباد آهي. اسمن جي آخر ۾ چوٿين سُرن جي ڪيرائڻ ۽ نہ ڪيرائڻ ۾ اها ڳالهہ سامهون اچي ٿي تہ ڊاڪٽر ٻگهيو اڻ- سڌيءَ طرح اها ڳالهہ تسليم ٿو ڪري: 'حيدرآبادي لهجي ۾ آخري سُر واري بي- حسي موجود آهي.'

لهجي جي معياري هجڻ جو هڪ ماڻُ، لفظن جو، آخري ۽ ان کان اڳ چوٿين سُر جو چٽو استعمال آهي. حيدرآباد ۽ ان جي آسپاس جي اپلهجي ۾ اهڙي بيحسي نوٽ ڪيل آهي. مثال طور، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۾ آخري 'زبر/ زير ۽ پيش' سان مؤنث- مذڪر جي بہ نمائندگي ٿيندي آهي، جيئن: ڇوڪرِ- ڇوڪرُ. جنهن صورت ۾ آخري ضميري پڇاڙيون 'م، س يا ن' ساڪن رهنديون تہ ان کان اڳئين اکر تي مؤنث- مذڪر جي اعراب رهندي، جيئن:

- مان آئُس (مذڪر صورت ۾ 'ي' تي پيش)
- مان آيَس (مؤنث صورت ۾ 'ي' تي زبر)

ستر واري ڏهاڪي ۾ ريڊيو پاڪستان تان 'آئيءَ سنڌي سيکهي' جو پروگرام هلايو ويو هو، جنهن کي ڊاڪٽر فهميده حسين ڪتابي صورت ۾ آندو آهي؛ جنهن ۾ مذڪر- مؤنث جي حوالي سان 'آخري' يا 'ان کي اڳئين سُر' جي صورتخطي، ٻوليءَ جي مزاج مطابق نہ آهي.

ياد رهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙيءَ وارو 'س، م يا ن' ساڪن رهندو آهي، ان کان اڳ وارو وينجن آواز مذڪر- مؤنث مطابق بيهندو آهي. هيٺ 'آخري

سُر' ۽ 'ان کان اڳئين سُر' (second last) ڏانهن بي حسي جا مثال پيش ڪجن ٿا:

"پچھلے سبق میں ہم نے آپ کو زمانہ مستقبل میں کچھ الفاظ بنانا سکھائے تھے جو کہ مکمل جملے کی صورت رکھتے ہیں، اور ان میں ضمیری نشانیوں کا استعمال ہوتا ہے۔ ان میں سے چند الفاظ میں دہراتی ہوں:

چوندُسُ — میں کہوں گا۔" (فهميده، 2011: 188)

اها ڳالهہ مُسلّم آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ هر لفظ جو آخري سُر متحرڪ ٿيندو آهي، ليڪن ضميري پڇاڙين جي صورت ۾، آخري وينجن جي ساڪن هجڻ واري امڪان کي بہ رد نہ ٿو ڪري سگهجي؛ ڇاڪاڻ تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙين جي صورت ۾ 'آخر کان اڳئين سُر' تي ئي مذڪر- مؤنث جو دارومدار هوندو آهي، جنهن جو مٿي ذڪر ٿيل آهي.

جاٿايل جملي جي صورت ۾ هيئن ئي درست ٿيندو:

- چوندُس (مذڪر صورت ۾، آخر کان اڳئين اکر تي پيش)
- چوندَس (مؤنث صورت ۾، آخر کان اڳئين اکر تي زبر)

ٻئي هنڌ ڄاڻايل آهي:

مذڪر	مؤنث	مذڪر	مؤنث
آيُس	میں آیا	آيَس	میں آئی

(فهميده، 2011: 176)

مذڪوره لفظ 'آيُس' ۽ 'آيَس' مبادا پروف جي غلطي هجي، پر جيئن تہ سنڌي ٻوليءَ جي عالمن اهو طئي ڪري ڇڏيو آهي تہ 'سنڌي ٻوليءَ جي هر لفظ جو آخري وينجن متحرڪ ٿيندو آهي'، ان سبب عالمن وٽ 'آخر کان اڳ' (Second last) واري سُر تي دارومدار هجڻ جو تصور ئي ڪونهي. هيٺ اهڙا 'آیئے سندھی سیکھیں' مان چند مثال خيال خاطر آڻڻ رکجن ٿا:

اردو	سنڌي	خط نسخ ۾ الٿو
میں آیا۔	مان آيُس-	مان آيُس.
میں گیا۔	مان ويُس-	مان ويُس.
میں دوڑا۔	مان ڊوڙيُس-	مان ڊوڙيُس.

(فهميده، 2011: 176)

هاڻي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ ’ڇا، ان حالت ۾ ڄاڻايل لفظ جي مؤنث صورت ’مان وِيَس‘ ٻيهندي؟ جيڪا ٻوليءَ جي اصول (آخري وينجن متحرڪ) سان بہ ٺهڪي ٿي ۽ جعلي/ هٿرادو بہ آهي.

مسٽر ڊولامل ٻولچند جي ڪتاب ’A manual of Sindhi‘ ۾ آخر کان اڳ واري وينجن تي اعراب جو احتياط ڪيو ويو آهي، جنهن کي محمد ابراهيم جويي سڌاريو سنواريو هو:

مذڪر	مؤنث
ماريو وِيُس.	ماري وِيَس.

(Bulchand, 2003: 129)

اصل ۾، مذڪوره آخري وينجن ساڪن ٿيندو، جڏهن تہ آخر کان اڳئين وينجن جو ڇوٽو سُر مؤنث- مذڪر سبب تبديل ٿيندو، جيئن:

- مان آيُس (مذڪر صورت ۾ ’ي‘ تي پيش)
- مان آيَس (مؤنث صورت ۾ ’ي‘ تي زبر)

ڊاڪٽر فهميده حسين جي ڄاڻايل مثالن جي صورتخطيءَ مان اهو اخذ ٿئي ٿو تہ ’آخري وينجن متحرڪ‘ رکڻ جي چڪر ۾، ڇوٽن سُرن جي اعراب جون صورتون جعلي ڏنيون ويون آهن.

هي لهجن يا اپلهجن جو معاملو آهي، جنهن اندر رهي ماڻهو پاڻ کي مقدَس سمجهي ٿو. حقيقت ۾ حيدرآباد يا ان جي آسپاس بنيادي طور لاڙي لهجي جو حصو آهي، جنهن ۾ آخري يا آخريءَ کان اڳئين سُر ڏانهن بي حسي رهي ٿي؛ پوءِ ڪڏهن زبر جي بدران پيش، تہ ڪڏهن پيش بدران زير تہ ڪڏهن وري زير بدران زبر جو استعمال محسوس ڪيو ويو آهي. وسرڳن جيان آخري اعراب وارو معاملو، صرف معياري لهجي نسبت نوٽ ڪري سگهجي ٿو، ٻي صورت ۾ اهڙي آخري اعراب/ ڇوٽي سُر واري بي حسي، لاڙي لهجي جي سونهن ۽ سڃاڻپ آهي.

- **مصدر ۾ آخر کان اڳئين ڇوٽي سُر وارو معاملو:** فعل وارن لفظن جون بہ بنيادي صورتون اهم ليکيون وينديون آهن: مصدرَ ۽ امرُ. مصدر مان مراد مرڪزي لفظ جو اهڙو هنڌ، جتان ٻيا لفظ ڦٽي جڙندا هجن. سنڌي ٻوليءَ جي مصدر جي آخر ۾ ’ڻ‘ جو اضافو ڪيو ويندو آهي؛ جڏهن تہ ’امر‘ مان مراد اهڙو منٿ يا حڪم وارو لفظ، جنهن ۾ ضمير حاضر کي ڪجهہ چيلُ هجي، جيئن:

- مصدرَ:   لِکَڻُ.
- امرُ: لِکُ.

ان معاملي تي بہ اختلاف رهيو آهي تہ فعل واري لفظ مان ’مصدر‘ کي ڏاتو/ بنياد سمجهجي يا ’امر‘ کي! ٻوليءَ جي ساخت جي اڀياس بعد اهو طئي ٿيل آهي تہ فعل جي ڏاتو/ بنياد کي ’امر‘ مان ئي ڄاتو وڃي، يعني فعل جي شروعات ’امر‘ سان ڪئي وڃي، جيئن:

- امرُ: لِکُ.
- مصدرَ: لِکَڻُ.

ان نسبت سنڌي ٻوليءَ جي بنيادي فعل ’امر‘ جي پڇاڙي ’پيش ۽ زير‘ ۽ ’اي‘ وچٿري سُر سان ٿئي ٿي، جيڪو ضمير حاضر واحد کي مخاطب هوندو آهي. يعني ڏاتوءَ ۾ ’ضمير حاضر واحد‘ جي ’امر‘ کي ئي ڏاتو سمجهيو ويندو آهي، جيئن:

- ’پيش‘ واري پڇاڙيءَ سان: نَچُ- اَچُ- ڏِسُ- ويهُہ- پِڄُ- پِڃُ- ڀُڄُ- ڏُکُ- ڇِنُ- روءُ- هَلُ وغيره.
- ’زير‘ واري پڇاڙيءَ سان: کَسِ- پُورِ- ڇوڙِ- سُجاڻِ- مارِ- پيارِ- ڊاهِہ- ساڙِ- نهارِ وغيره.
- ’اي‘ وچٿري سُر سان: ڏي وغيره.
- ’ڄ‘ واري پڇاڙيءَ سان، فعل مجهول صورت ۾: اچجِ- آٽِجِ- ڪاوڙِجُ وغيره.

ڏنل اشارن مان مراد اها آهي تہ ’امر‘ بہ ڏاتو نہ ٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ تہ ان جي آخري پيش ۽ زير سبب، اعراب ۾ فرق رهي ٿو. ڊاڪٽر غلام علي الانا ان ڏِس ۾ لکي ٿو: ”فعل جي ڏاتوءَ يا بنياد يعني root جي پنيان ’اَڻ‘ يا ’اِڻ‘ پڇاڙيون ملائڻ سان، جيڪا صورت ٺهي ٿي، تنهن کي ’حاصل مصدرَ‘ يعني ’infinitive‘ چئبو آهي؛ مثال طور:

ڏاتو/ مصدر/ مُول	+	پڇاڙي/ علامت	=	حاصل مصدر
لِک	+	ـ اَڻُ	=	لِکَڻُ
مار	+	ـ اِڻُ	=	مارِڻُ“

(الانا، 2010: 125)

يعني ڏاتو/ مُول ۾ جيڪڏهن ’اُ يا اِ‘ ملائبي تہ ’امر‘ جي صورت بيهندي، جيئن:

ڏاتو/ مُول	+	پڇاڙي/ علامت	=	امُر
لِک	+	ـ اُ	=	لِکُ
مار	+	ـ اِ	=	مارِ

وڌيڪ لاءِ اها ڳالهہ بہ سامهون اچي ٿي تہ جڏهن امر مان ’حاصل مصدر‘ ٺهي ٿي تہ اعراب جي فرق سبب مختلف صورتون ٺهي بيهن ٿيون، جيئن:

امرُ	حاصل مصدرَ	آخري اعراب جو ڇيد
لِکُ	لِکَڻُ	لِکُ > لِکَڻُ = اُ > اَ + ڻُ
مارِ	مارِڻُ	مارِ > مارِڻُ = _ > _ + ڻُ

مٿين ٻن لفظن کي جاچڻ بعد هيٺيون ٽڪرو حاصل مطلب سامهون اچي ٿو:

- ’امر: لِکُ‘ مان جڏهن حاصل مصدرَ ٺهي ٿي تہ ’لِکُ‘ جو آخري پيشُ، زبر ۾ تبديل ٿئي ٿو.
- ’امر: مارِ‘ مان جڏهن حاصل مصدر ٺهي ٿي تہ ’مارِ‘ جي آخري زيرَ تبديل نہ ٿي ٿئي.

حاصل مطلب: جيڪو امرُ آخري پيش رکي ٿو، اهو حاصل مصدر ۾ زبر سان تبديل ٿئي ٿو، جڏهن تہ جنهن امر ۾ آخري زير هجي ٿي تہ اها اعراب تبديل نہ ٿي ٿئي. مقصد تہ مصدر جي آخر کان اڳئين وينجن جي اعراب، سندس امر جي ’پيش‘ سبب تبديل ٿئي ٿي، جڏهن تہ ’زير‘ سبب ساڳي ٿي رهي.

امر جي آخري اعراب ۽ مصدر جي آخريءَ کان اڳ (second last) واري اعراب جي تقابل لاءِ هيٺين لفظن کي جاچجي ٿو:

آخري پيش جو آخر کان اڳين اعراب ۾ تبديل ٿيڻ		آخري زير جو آخر کان اڳين اعراب ۾ ساڳيو رهڻ	
امر	مصدر	امر	مصدر
اُيُرُ	اُيرَڻ	اُيارِ	اُيارِڻُ
اُٿُ	اُٿَڻُ	اَڏِ	اَڏِڻُ
اچُ/ آءُ	اچَڻُ	آڙِ	آڙِڻُ
اُڏامُ	اُڏامَڻ	باسِ	باسِڻُ
اُڏُرُ	اُڏرَڻ	ٻٽاءِ	ٻٽائِڻُ
اُگهُ	اُگهَڻُ	ٻيهارِ	ٻيهارِڻُ
ٻَچُ	ٻَچَڻ	ٻارِ	ٻارِڻُ

ٻِيھُ	ٻِيھَڻُ	ٻوڙِ	ٻوڙِڻُ
ٻُڌُ	ٻُڌَڻُ	ٻولِ	ٻولِڻُ
ٻَڌُ	ٻَڌَڻ	ڀانءِ	ڀانئِڻُ
ٻَرُ	ٻَرَڻ	ڀَرِ	ڀَرِڻُ
ٻَجھُ	ٻَجھَڻُ	پاءِ	پائِڻُ
ٻَڙڪُ	ٻَڙڪَڻُ	پَٽِ	پَٽِڻُ
ڀَٽڪُ	ڀَٽڪڻ	پِٽِ	پِٽِڻُ
ڀَڄُ	ڀَڄَڻُ	پَرُوڙِ	پَرُوڙِڻُ
ڀَڃُ	ڀَڃڻ	پَلِ	پَلِڻُ
ڀَڙڪُ	ڀَڙڪَڻ	پوکِ	پوکِڻُ
ڀُلجُ	ڀُلجَڻ	پيارِ/ پيارِج	پيارِڻُ
ڀِنُ	ڀِنَڻ	تاڙِ	تاڙِڻُ
ڀِڄُ	ڀِڄَڻُ	تَڙِ	تَڙِڻُ
ڀُڻُ	ڀُڻَڻُ	ٽوڪِ	ٽوڪِڻُ
پُڄُ	پُڄَڻُ	جاڳاءِ	جاڳائِڻ
پَچُ	پَچَڻُ	جاچِ	جاچِڻُ
پُڇُ	پُڇَڻ	جَلاءِ	جَلائِڻُ
پَرچُ	پَرچَڻ	جوڙِ	جوڙِڻُ
پَسُ	پَسَڻ	جھَٽِ	جَھٽِڻُ
پَلٽُ	پَلٽَڻُ	جھَلِ	جَھلِڻُ
پَئُ	پَوَڻ	جيارِ	جيارِڻُ
پُھچُ	پُھچَڻ	ڄاڻِ/ ڄاڻِج	ڄاڻِڻُ
پَھُ	پَھَڻُ	چارِ	چارِڻُ
ٽَپُ	ٽَپَڻُ	چاڙھِ	چاڙھِڻُ
ٽَرُ	ٽَرَڻُ	چَٻِ	چَٻِڻُ
ٽَڳُ	ٽَڳَڻُ	چِٽِ	چِٽِڻُ
ٺَھُ	ٺَھَڻُ	چَڪاءِ	چَڪائِڻُ
ٿَڪُ/ ٿَڪِجُ	ٿَڪَڻُ/ ٿَڪجَڻُ	چَکِ	چَکِڻُ

ٿيءُ	ٿيَڻُ	چُونڊِ	چُونڊِڻُ
ٽِڙُ	ٽِڙَڻ	ڇانءِ	ڇانئِڻُ
جاڳُ	جاڳَڻُ	ڇڏِ	ڇَڏِڻُ
جَڙُ	جَڙَڻ	ڇوڙِ	ڇوڙِڻُ
جَلُ	جَلَڻ	دَسِ	دَسِڻُ
ڄَمُ	ڄَمَڻ	ڊاهِہ	ڊاهِڻُ
چُرُ	چُرَڻ	ڍارِ	ڍارِڻُ
چَرُ	چَرَڻُ	ڏارِ	ڏارِڻُ
چڙهُ	چَڙهَڻ	ڏَنگِ	ڏَنگِڻُ
چَئُ	چوَڻ	ڏورِ	ڏورِڻُ
ڇِنُ	ڇِنَڻُ	ڏيکارِ	ڏيکارِڻُ
ٻوڙُ	ٻوڙَڻ	ڏيارِ	ڏيارِڻُ
ٻَهُ	ٻَهڻ	ڌارِ	ڌارِڻُ
ڏِسُ	ڏِسَڻُ	ڌَرِ	ڌَرِڻُ
ڏِي	ڏِيَڻ	ڏِڪارِ	ڏِڪارِڻُ
رُسُ	رُسڻ	ڏُوڪِ	ڏُوڪِڻُ
رَسُ	رَسَڻُ	رَتِ	رَتِڻُ
رَکُ	رَکَڻُ	رَڪاءِ	رَڪائِڻُ
روءُ	روئَڻُ	روڪِ	روڪِڻُ
رَهُ	رَهَڻُ	سارِ	سارِڻُ
رِيجهُ	رِيجهَڻُ	ساڙِ	ساڙِڻُ
سُڄُ	سُڄَڻُ	ساماءِ	سامائِڻُ
سَڙُ	سَڙَڻُ	سَتِ	سَتِڻُ
سِڪُ	سِڪَڻ	سِجهاءِ	سِجهائِڻُ
سَگهُ	سَگهَڻُ	سُڃاڻِ	سُڃاڻِڻُ
سُمهُ	سُمهڻ	سَڏِ	سَڏِڻُ
سُڻُ	سُڻَڻُ	سَلِ	سَلِڻُ
سَهُ	سَهَڻُ	سنيالِ	سَنيالِڻُ

ڦاسُ	ڦاسَڻُ	سيکارِ	سيکارِڻُ
ڦِٽُ	ڦِٽَڻُ	سيکِ	سيکِڻُ
ڦِرُ	ڦِرَڻ	سِينگارِ	سِينگارِڻُ
کامُ	کامَڻُ	شَرماءِ	شَرمائِڻُ
لِڪُ	لِڪَڻُ	رَساءِ	رَسائِڻُ
کَپُ	کَپَڻُ	ڦِٽاءِ	ڦِٽائِڻُ
کُٽُ	کُٽَڻُ	ڦَٽِ	ڦَٽِڻُ
کِڙُ	کِڙَڻُ	ڦُلارِ	ڦُلارِڻُ
کُلُ	کُلَڻُ	ڦُرِ	ڦُرِڻُ
کِلُ	کِلَڻ	ڦوڙِ	ڦوڙِڻُ
کَٽُ	کٽَڻُ	ڦيراءِ	ڦيرائِڻُ
ڪِرُ	ڪِرَڻُ	ڦَبُولِ	ڦَبُولِڻُ
ڪُسُ	ڪُسَڻُ	کارِ	کارِڻُ
ڪُهُ	ڪُهَڻُ	کَسِ	کَسِڻُ
گَڏِجُ	گَڏجَڻُ	کوڙِ	کوڙِڻ
گُذرُ	گذرَڻ	ڪَٽِ	ڪَٽِڻُ
گَسُ	گَسَڻُ	ڪَرِ	ڪَرِڻُ
گھُرُ	گھُرَڻُ	ڪَسِ	ڪَسِڻُ
گھِڙُ	گھِڙَڻُ	گَڏِ	گَڏِڻُ
گھُمُ	گھُمَڻُ	گُذارِ	گُذارِڻُ
لِکُ	لِکَڻ	گھارِ	گھارِڻُ
لَڳُ	لَڳَڻُ	گھوٽِ	گھوٽِڻُ
لَهُ	لَهَڻُ	گھيڙِ	گھيڙِڻُ
مَرُ	مَرَڻ	ڳارِ	ڳارِڻُ
مُڙُ	مُڙَڻ	لاهِ	لاهِڻُ
مُشڪُ	مُشڪَڻُ	لاءِ	لائِڻُ
مِلُ	مِلَڻُ	مارِ	مارِڻُ
مُنجهُ	مُنجهَڻُ	مَٽِ	مَٽِڻُ

وَٺُ	وَٽڻُ	موڙ	موڙڻُ
وِجهُہ	وِجهَڻُ	موڪِ	موڪِڻُ
وڃُ	وَڃڻُ	موهِ	موهِڻُ
وَڏُ	وَڏَڻُ	ميڙِ	ميڙِڻُ
وَرُ	وَرَڻُ	نِماءِ	نمائِڻُ
وَهُہ	وَهَڻُ	نِهارِ	نِهارِڻُ
ويهُہ	ويهَڻُ	نِهوڙ	نِهوڙِڻُ
وَسُ	وَسَڻُ	وارِ	وارِڻُ
وِسِرُ	وِسِرَڻ	وِڃاءِ	وِڃائِڻُ
هُجُ	هُجَڻ	وَڍِ	وَڍِڻُ
هَلُ	هَلَڻُ	وِسارِ	وِسارِڻُ
هَڻُ	هَڻَڻُ	هَلاءِ	هَلائِڻُ

امر جو ’پيش‘، مصدر ۾ آخر کان اڳ واري وينجن وٽ ’زير‘ ۾ مَٽجي ٿو، جڏهن تہ امر جي ’زير‘ مصدر ۾ آخر کان اڳ واري وينجن وٽ تبديل نہ ٿي ٿئي. سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام گهڻ، اهڙا امر ملن ٿا، جيڪي مٿئين اصول کان الڳ ٿي بيهن ٿا، جيئن: ’ڏي- ڏيَڻُ‘ يا ’کاءُ- کائِڻُ‘.

- **مصدر جي آخر کان اڳين اعراب جي جاچ:** اِيياس مان حاصل ٿيل مطلب اهو آهي تہ جيڪڏهن ڪنهن مصدر جي آخر کان اڳ واري اعراب جو اختلاف سامهون اچي تہ ان جو ’امر‘ لهو، تہ اعراب جي بيهڪ وارو معاملو واضح ٿي ويندو. فرض ڪريو تہ مصدرن ’ اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ (ناهڻ- تعمير ڪرڻ)- ڪَسَڻُ/ ڪَسِڻُ (ڦُرڻ- ڇنڻ)- وِسارَڻُ/ وِسارِڻُ (ڀُلائڻ- دل تان لاهڻ)- اُپارَڻُ/ اُپارِڻُ (بيهارڻ- همٿائڻ) جو امر معلوم ڪبو تہ اعراب جو معاملو واضح ٿي ويندو، جيئن:
- اَڏَڻُ/ اَڏِڻُ (ناهڻ- تعمير ڪرڻ) جون امڪاني طور ’اَڏِ/ اَڏُ‘ امري صورتون ممڪن آهن. جنهن صورت ۾ ’اَڏِ‘ ئي مناسب امرُ بيهي ٿو، ان ڪارڻ ’اَڏِڻُ‘ مصدر جي آخر کان اڳ (ماقبل آخر) واري اعراب ’زير‘ ئي مناسب بيهي ٿي.
- ڪَسَڻُ/ ڪَسِڻُ (ڦُرڻ- ڇنڻ) جون امڪاني امري صورتون ’ڪَسِ/ ڪَسُ‘ بيهن ٿيون. ان پٽاندر ’ڪَسِ‘ کي ئي مناسب سمجهبو، تنهنڪري ’ڪَسِڻ‘ ۾ آخر کان اڳ (ماقبل آخر) واري اعراب’زير‘ مناسب رهندي.

- وِسارَڻُ/ وِسارِڻُ (ڀُلائڻ- دل تان لاهڻ) جون امڪاني طور 'وِسارِ/ وِسارُ' امري صورتون ممڪن آهن. جنهن صورت ۾ امر: 'وِسارِ' مناسب آهي، ان لاءِ 'وِسارِڻُ' کي ئي ترجيح ڏيڻ گهرجي.
- اُيارَڻُ/ اُيارِڻُ (بيهارڻ- همٿائڻ) جون امڪاني امري صورتن 'اُيارِ/ ايارُ' مان سنڌي ٻوليءَ جي نسبت 'اُيارِ' مناسب آهي، ان لاءِ 'اُيارِڻُ' جي آخر کان اڳ واري 'زير' ساڳي رهندي ۽ ان کي ترجيح ڏيڻ گهرجي.

نتيجو:

- فعل جون ٻہ بنيادي صورتون اهم آهن: امرُ ۽ مصدرَ. انهن ٻنهي صورتن مان 'امر' کي ڌاتو/ مُول/ بنياد/ root طور تسليم ڪيو ويو آهي.
- امر جي ڌاتوءَ ۾ 'اَڻ' يا 'اِڻ' پڇاڙي ملائڻ سان 'حاصل مصدرَ' بيهي ٿي، جيئن: لِک + اَڻُ = لِکَڻُ- مار + اِڻُ = مارِڻُ.
- اُيارَڻُ (بيهارڻ)، اَڏَڻُ (ٺاهڻ)، چَکَڻُ (ذائقو وٺڻ)، کَسَڻُ (ڦُرڻ)، وِسارَڻُ (ڀُلائڻ) وغيره ۾ آخري اکر کان اڳ واري 'زبر' تي اختلاف سامهون آيو آهي، جيڪو ساهتي پرڳڻي/ وچولي لهجي نسبت 'اُيارِڻُ، اَڏِڻُ، چَکِڻُ، کَسِڻُ، وِسارِڻُ وغيره اچارجي ٿو.
- جيئن تہ عام طور، 'امر' جي آخري اعراب 'پيش يا زير' بيهندي آهي، ان لحاظ کان کنهن بہ مصدر جو امرُ معلوم ڪبو تہ مصدر جي آخر کان اڳ واري اعراب هن ريت بيهندي:
    - زبرَ، امر ۾، پيش ۾ بدلجي ٿي، جيئن: لِکَڻُ- لِکُ.
    - زيرِ، امر ۾ ساڳي رهي ٿي، جيئن: کَسِڻُ- کَسِ.
- اهڙيءَ طرح موجب، 'اُيارَڻُ- اَڏَڻُ- چَکَڻُ- کَسَڻُ- وِسارَڻُ- ' جون امري صورتون ترتيبوار 'اُيارُ- اَڏُ- چَکُ- کَسُ- وِسارُ' بيهن ٿيون. جيئن تہ سنڌي ٻوليءَ نسبت، اهي امري صورتون جعلي آهن، جن جون مناسب امري صورتون بيهنديون: 'اُيارِ- اَڏِ- چَکِ- کَسِ- وِسارِ'، ان ڪارڻ مصدر جون ماقبل آخر اعراب نسبت، مناسب ترجيحي صورتون: ' اُيارِڻُ- اَڏِڻُ- چَکِڻُ- کَسِڻُ- وِسارِڻُ' بيهارڻ گهرجن.

نوٽ: هن پيپر ۾ لفظ 'مصدرَ' کي غير جنسي مؤنث ۾ رکيو ويو آهي، جنهن جي جمع صورت 'مصدرُون' بيهي ٿي، جيڪا 'جامع سنڌي لغات' ۾ پڻ ڏنل آهي. واضح رهي تہ ساهتي پرڳڻي ۾ لفظ: 'مصدرَ' ج 'مصدرُون' ڪم آندو ويندو آهي.

حوالا

1. آڏواڻي، ڀيرومل، مهرچند (1956) ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘- ڪراچي- حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ.
2. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1960 کان 1988) ’جامع سنڌي لغات‘ {جلد 1 کان 5}. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1992) ’سنڌي صورتخطي ۽ خطاطي‘- سنڌي لئنگويج اٿارٽي حيدرآباد.
4. ڀڳهيو، قاسم، ڊاڪٽر (1998) ’سنڌي ٻولي (لسانيات کان سماجي لسانيات تائين)‘ سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي.
5. جوکيو، الطاف (2013) ’تاريخي لحاظ کان وچولي لهجي جي حقيقت‘. ايڊيٽر: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو. شمارو: 8، ص: 26- 38. ڪراچي: وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس اينڊ ٽيڪنالاجي، عبدالحق ڪيمپس.
6. جوکيو، الطاف، ڊاڪٽر (2017) ’عربي- سنڌي آئيويٽا جي اکرن جا اچاري نالا ۽ معياري لهجو‘. ايڊيٽر: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو. ڪارونجهر تحقيقي جرنل. جلد: 9، شمارو: 17- ص: 57- 70. ڪراچي: وفاقي اردو يونيورسٽي آف آرٽس اينڊ ٽيڪنالاجي، عبدالحق ڪيمپس.
7. فہمیدہ حسین، ڈاکٹر (2011) 'آیئے سندھی سیکھیں'۔ حیدرآباد: سندھی لنگویج اتھارٹی
8. ميمڻ، غفور، ڊاڪٽر (2011) 'سنڌي ٻوليءَ جي لاڙي ۽ اترادي لهجن جو تقابلي جائزو'. ايڊيٽر: طارق عالم ابڙو، ٽماهي مهراڻ. 61 (1۽ 2)، ص: 174- 179. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ.